

ŚWIATOWIT

ROCZNIK

POŚWIĘCONY ARCHEOLOGII PRZEDDZIEJOWEJ

I BADANIOM

pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej

WYDAWANY STARANIEM

ERAZMA MAJEWSKIEGO.

Tom I. — 1899.

(57 ilustracji w tekście i XI tablic).

WARSZAWA.

Skład Główny w Księgarni E. Wendego i S-ki, Krak.-Przedmieście № 9.

—
1899.

ŚWIATOWIT

ANNUAL OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF THE UNIVERSITY OF WARSAW

VOL. XIII–XIV (LIV–LV)
(2015–2016)

FASCICLE A/B

PREHISTORICAL AND MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY.
ARCHAEOLOGY OF POLAND

MEDITERRANEAN
AND NON-EUROPEAN
ARCHAEOLOGY

WARSAW 2018

ŚWIATOWIT

ROCZNIK INSTYTUTU ARCHEOLOGII
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

TOM XIII–XIV (LIV–LV)

(2015–2016)

FASCYKUŁ A/B

ARCHEOLOGIA PRADZIEJOWA
I ŚREDNIOWIECZNA.
ARCHEOLOGIA POLSKI

ARCHEOLOGIA
ŚRÓDZIEMNOMORSKA
I POZAEUROPEJSKA

WARSZAWA 2018

Redaktor naczelny Wydawnictw Instytutu Archeologii UW: Krzysztof Jakubiak

ŚWIATOWIT

ROCZNIK INSTYTUTU ARCHEOLOGII UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

Redaktorzy: Dariusz Błaszczuk (d.blaszczuk@uw.edu.pl),
Jerzy Żelazowski (j.r.zelazowski@uw.edu.pl)

Rada redakcyjna:

Włodzimierz Godlewski (Przewodniczący)
Elżbieta Jastrzębowska
Joanna Kalaga
Wojciech Nowakowski
Tadeusz Sarnowski
Tomasz Scholl
Karol Szymczak

Recenzenci tomu:

Zdzisław Bełka, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Joanna Kalaga, Uniwersytet Warszawski
Piotr Kittel, Uniwersytet Łódzki
Henryk Kobryń, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Jerzy Libera, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Andrzej Michałowski, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Michał Pawleta, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Jan Schuster, Uniwersytet Łódzki

All rights reserved

© 2018 Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

ISSN 0082-044X

Projekt okładki, opracowanie graficzne i skład: Jan Żabko-Potopowicz
Druk:

Adres redakcji: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego,
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

Spis treści

Contents

Fascykuł A/B

ARCHEOLOGIA PRADZIEJOWA I ŚREDNIOWIECZNA. ARCHEOLOGIA POLSKI
ARCHEOLOGIA ŚRÓDZIEMNOMORSKA I POZAEUROPEJSKA

Fascicle A/B

PREHISTORICAL AND MEDIEVAL ARCHAEOLOGY. ARCHAEOLOGY OF POLAND
MEDITERRANEAN AND NON-EUROPEAN ARCHAEOLOGY

OD REDAKCJI.....9

Studia i materiały

Katarzyna Januszek, Katarzyna Pyżewicz

KRZEMIENNE NARZĘDZIA SZLIFOWANE Z PÓŻNEGO NEOLITU
– MIĘDZY FORMĄ A FUNKCJĄ13
Late Neolithic polished flint tools – between form and function27

Sylwia Domaradzka, Bartosz Józwiak, Michał Przedziecki

MATERIAŁY Z EPOKI KAMIENIA I WCZESNEJ EPOKI BRĄZU ZE STANOWISKA 2
W WOŹNEJWSI, GM. RAJGRÓD, WOJ. PODLASKIE Z BADAŃ W LATACH 2015–201629
Stone Age and Early Bronze Age archaeological material from the site 2 in Woźnawieś,
Rajgród commune, Podlaskie voivodship, from the excavations in 2015 and 201646

Agata Trzop-Szczypiorska, Radosław Karasiewicz-Szczypiorski

DOMY ZE STANOWISK KULTURY PRZEWORSKIEJ NA MAZOWSZU.
KILKA PRZYKŁADÓW Z NIEPUBLIKOWANYCH BADAŃ47
Houses from sites of the Przeworsk Culture in Masovia. A few examples from unpublished research70

Agata Chilińska-Früboes, Bartosz Kontny

PO JANTAR! RZYMSKI TROP W DALEKIM KRAJU ALBO RAZ JESZCZE
O ZNALEZISKACH Z DAWNEGO *ILISCHKEN*73
Go for amber! Roman trace in a distant land or once more about old finds from former *Ilischken*105

Dominik Chudzik

WYBRANE ASPEKTY WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO OSADNICTWA RÓWNINY ŁUKOWSKIEJ I WYSOCZYNY SIEDLECKIEJ.....	107
Selected Aspects of Early Medieval Settlement in the Łuków Plain and the Siedlce Upland	131

Dariusz Błaszczuk

POCHODZENIE I DIETA MĘŻCZYZNY POCHOWANEGO W GROBIE D162 Z CMENTARZYSKA W BODZIA W ŚWIETLE BADAŃ IZOTOPOWYCH.....	133
The provenance and diet of a man buried in the grave D162 from the cemetery in Bodzia in the light of isotopic analyses	155

Joanna Piątkowska-Malecka

ZWIERZĘCE SZCZĄTKI KOSTNE Z TERENU ŚREDNIOWIECZNEJ OSADY W SURAŻU, STAN. 7/125, GM. <i>LOCO</i> , POW. BIAŁOSTOCKI, WOJ. PODLASKIE	159
Animal skeletal remains from the medieval settlement in Suraż, site 7/125, Suraż commune, Białystok district, Podlaskie voivodship	174

Marta Osypińska, Joanna Piątkowska-Malecka

ZWIERZĘTA W ZAGRODACH NA TERENIE OSADY LUDNOŚCI KULTURY CERAMIKI WSTĘGOWEJ RYTEJ W LUDWINOWIE (STAN. 7, AUT. 112), GMINA I POWIAT WŁOCŁAWEK	175
Homestead Animals in Linear Pottery Culture Settlement in Ludwinów (Site 7, Aut 112), Włocławek Commune and District	193

Sławomir Wadył, Marek Krąpiec

DENDROCHRONOLOGIA O DATOWANIU WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO GRODZISKA W WĘGIELSZTYNIE, GM. WĘGORZEWO	195
Dendrochronology on the dating of an early medieval settlement in Węgielstyn, Węgorzewo commune	203

Agnieszka Olech

SYSTEM OCHRONY I PRZECHOWYWANIA ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH NA SŁOWACJI.....	205
System for Protection and Storage of Archaeological Collections in Slovakia.....	212

Kronika wykopalisk**Michał Przedziecki, Elżbieta Ciepiewska**

RYDNO – STANOWISKO NOWY MŁYN, WYKOP I/2015, WOJ. ŚWIĘTOKRZYSKIE. BADANIA W ROKU 2015	215
Rydno – Site: Nowy Młyn, Cut I/2015, Świętokrzyskie voivodship. The excavations in 2015	218

Paweł Szymański

- CZERWONY DWÓR, STAN. XXI, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W ROKU 2015221
Czerwony Dwór, site XXI, Warmińsko-Mazurskie voivodship. The excavations in 2015.....226

Artur Brzóška, Piotr Prejs

- BADANIA NIEINWAZYJNE DNA WISŁY NA ODCINKU MOSTU ŚWIĘTOKRZYSKIEGO
DO MOSTU GDAŃSKIEGO, WARSZAWA, WOJ. MAZOWIECKIE,
BADANIA W LATACH 2015–2016 227
Non-invasive Survey of the Bottom of the Vistula River Between the Świętokrzyski Bridge
and the Gdański Bridge, Warsaw, Mazowieckie Voivodship, in the Years 2015 and 2016 230

Ewa Marczak-Łukasiewicz

- TRUSZKI-ZALESIE, STANOWISKO 1 „OKOP” I STANOWISKO 3 „SIEDLIŚKO”,
WOJ. PODLASKIE. BADANIA WYKOPALISKOWE W LATACH 2013, 2015 I 2016 231
Trzuski-Zalesie, Site 1 (‘Okop’) and Site 3 (‘Siedlisko’), Podlaskie voivodship.
Excavations in 2013, 2015, and 2016..... 233

Magdalena Natuniewicz-Sekuła

- WEKLICE, STAN. 7, POW. ELBLĄSKI, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE.
BADANIA W LATACH 2015–2016 235
Weklice, Site 7, Elbląg district, Warmińsko-Mazurskie voivodship. The excavations in 2015–2016 240

Michał Starski

- PUCK, UL. 1 MAJA 3, DZ. 168, BADANIA W LATACH 2014–2015 241
Puck, 1 Maja Street no. 3, Plot 168. The excavations in 2014 and 2015 248

Michał Starski

- SKARSZEWY – RYNEK, GM. SKARSZEWY, WOJ. POMORSKIE, BADANIA W 2015 ROKU 249
Skarszewy – the market square, Skarszewy commune, Pomorskie voivodship. The excavations in 2015258

Sławomir Wadył

- PASYM, ST. 1, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W ROKU 2016 259
Pasym, site 1, Warmińsko-Mazurskie voivodship. The excavations in 2016 265

Sławomir Wadył, Jerzy Łapo

- PERŁY, ST. 1, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W ROKU 2016 267
Perły, site 1, Warmińsko-Mazurskie voivodship. The excavations in 2016 270

Witold Gumiński

- STANOWISKO TORFOWE ŁOWCÓW-ZBIERACZY Z EPOKI KAMIENIA.
SZCZEPANKI, STAN. 8, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W ROKU 2016 271
Szczepanki, site 8, Warmian-Masurian voivodship – a Stone Age peat-bog site of hunter-gatherers.
The excavations in 2016 278

Bartosz Kontny, Artur Brzóska, Anna Bucholc, Bartłomiej Kujda, Piotr Prejs

Z POWIETRZA, LĄDU I WODY. WSZECHSTRONNA WERYFIKACJA OSIEDLI NAWODNYCH MIKROREGIONU JEZIOR ORZYSZ I WYLEWY. BADANIA W ROKU 2016	279
From the air, land and water. A comprehensive verification of lake settlements of the microregion of the Orzysz and Wylewy lakes. The expedition in 2016.....	288

Andrzej Szela

BRUDNICE, ST. V, POW. ŻUROMIŃSKI. BADANIA WYKOPALISKOWE W SEZONIE 2015	289
Brudnice, site V, Żuromin district. The excavations in 2015	293

Andrzej Szela

BRUDNICE, ST. V, POW. ŻUROMIŃSKI. BADANIA WYKOPALISKOWE W SEZONIE 2016	295
Brudnice, site V, Żuromin district. The excavations in 2016	298

Roksana Chowaniec

PALAZZO ACREIDE, SICILY, ITALY. EXCAVATIONS IN 2015	299
Palazzolo Acreide, Sycylia, Włochy. Wykopaliska w 2015 r.	305

Rosa Lanteri, Marta Fituła

ANCIENT SETTLEMENTS IN THE TERRITORY OF NOTO (SYRACUSE PROVINCE): NEW DATA FROM THE GIOI AND NIURA DISTRICTS	307
Insedimenti Antichi nel Territorio di Noto (Provincia di Siracusa). Nuovi Dati Dalle Contrade "Gioi" e "Niura"	316
Ślady osadnictwa starożytnego terytorium Noto (prowincja Syrakuzy). Nowe znaleziska z „Contrada Gioi” i „Niura”	319

**Tadeusz Sarnowski, Agnieszka Tomas, Tomasz Dziurdzik,
Ludmiła A. Kovalevskaya, Emil Jęczmienowski, Piotr Zakrzewski**

NOVAE 2015. LEGIONARY DEFENCES AND EXTRAMURAL SETTLEMENT	321
Prace wykopaliskowe w Novae w 2015 r. Twierdzy legionowa i osiedle przyobozowe.	327

Martin Lemke

FIELDWORK AT NOVAE 2015	329
Wykopaliska w Novae w 2015 r.	335

Martin Lemke

FIELDWORK AT NOVAE 2016	337
Wykopaliska w Novae w 2016 r.	342

Martin Lemke

FIELDWORK AT RISAN 2015	343
Wykopaliska w Risan w 2015 r.	348

Martin Lemke

FIELDWORK AT RISAN 2016	349
Wykopaliska w Risan w 2016 r.	354

Tomasz Dziurdzik

LJUBŠKI ARCHAEOLOGICAL PROJECT: A ROMAN AND LATE ANTIQUE SETTLEMENT IN WESTERN HERZEGOVINA, 2015	355
Projekt archeologiczny Ljubuški (Ljubuški Archaeological Project) – osadnictwo okresu rzymskiego i późnoantycznego w zachodniej Hercegowinie, 2015 r.	363

Marcin Matera, Paweł Lech, Elżbieta Sroczyńska

TANAIS, RUSSIA. EXCAVATIONS IN THE 2015 SEASON	365
Tanais, Rosja. Wykopaliska w sezonie 2015	371

Marcin Matera, Paweł Lech, Elżbieta Sroczyńska

TANAIS, RUSSIA. EXCAVATIONS IN THE 2016 SEASON	373
Tanais, Rosja. Wykopaliska w sezonie 2016	380

Dmytro Nykonenko, Marcin Matera, Miron Bogacki, Wiesław Małkowski, Paweł Lech

KONSULOVSКОЕ HILLFORT, UKRAINE. NON-INVASIVE SURVEY IN 2015 SEASON	381
Grodzisko Konsułowskoje, Ukraina. Badania nieinwazyjne w sezonie 2015	388

Dmytro Nykonenko, Marcin Matera, Nadieżda Gawryluk, Paweł Lech

KONSULOVSКОЕ HILLFORT, UKRAINE. 2016 SEASON	389
Grodzisko Konsułowskoje, Ukraina. Badania w sezonie 2016	392

Barbara Kaim, Nazarij Buławka

THE SIXTH SEASON OF EXCAVATIONS AT GURUKLY DEPE, SOUTHERN TURKMENISTAN (2015)	393
Szósty sezon wykopalisk na stanowisku Gurukly Depe w południowym Turkmenistanie (2015)	388

Włodzimierz Godlewski

NAQLUN, EGYPT. EXCAVATIONS IN 2015	399
Naqlun, Egipt. Wykopaliska w 2015 r.	402

Dorota Dzierzbicka, Włodzimierz Godlewski

DONGOLA, SUDAN – SEASON 2015–2016	403
Dongola, Sudan – Sezon 2015–2016	412

Joanna Kalaga

RECENZJA: DARIUSZ BŁASZCZYK, DĄBRÓWKA STĘPNIOWSKA (RED.), *POCHÓWKI
W GROBACH KOMOROWYCH NA ZIEMIACH POLSKICH W OKRESIE WCZESNEGO
ŚREDNIOWIECZA*, ŚWIATOWIT, SUPPLEMENT SERIES P: PREHISTORY AND MIDDLE AGES,
VOL. XVIII, WARSZAWA 2016, 175 STRON, 93 ILUSTRACJE, 3 TABELE 415

TADEUSZ SARNOWSKI, AGNIESZKA TOMAS, TOMASZ DZIURDZIK,
LUDMIŁA A. KOVALEVSKAYA, EMIL JĘCZMIENOWSKI, PIOTR ZAKRZEWSKI

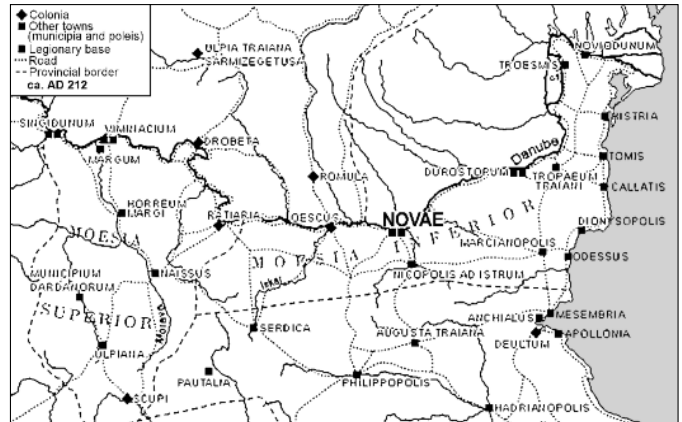
NOVAE 2015. LEGIONARY DEFENCES AND EXTRAMURAL SETTLEMENT

Site: Svištov, District of Veliko Tŕrnovo, Bulgaria
Excavation Director: Tadeusz Sarnowski
Excavation team (IA UW): A. Tomas, L.A. Kovalevskaja,
P. Zakrzewski, T. Dziurdzik, E. Jęczmienowski
Financial assistance: University of Warsaw, Foundation
of the University of Warsaw, expedition members
with their private money
Fieldwork: 28th July – 31st August 2015

The excavation campaign of 2015 took place at the southern front (Tower 12) of the legionary fortress and in the south-western part of the extramural settlement (*canabae*). In our field laboratory near the dig house of the Bulgarian Mission the restoration work on the amphorae from the Early Roman loess pits was continued.

Tower 12

The last campaign of our investigations on the defences of the southern side of the legionary camp and early Byzantine town conducted since 2013 (cf. SARNOWSKI T. ET AL. 2014: 179; 2015: 188–189; 2016: 177–203) saw the documenting of a defensive wall, a late Flavian or early Trajanic interval stone tower, and a post pit of a Neronian wooden tower already excavated to some extent by Polish and Bulgarian archaeologists between 1960 and the 1980s but poorly registered and published (cf. KOŁKÓWNA 1966: 163–167, fig. 29; PARNICKI-PUDEŁKO 1990: 46; DONEVSKI 1996: 201–203; 2015: 165). This year's work was concentrated on enlarging and deepening of the N-S section cutting through the defensive wall and other elements of the fortification system located on both its external and internal sides. The main aim was to locate the ditches from different phases, the further course of the wall of the late, 4th-century external tower, and to establish the sequence of development of various elements of the defensive system and their renovations. The study of relations between remains of architecture and stratigraphy proved to be especially challenging. The methodological inadequacy of the earlier research combined with the lack of proper documentation and the illegal activities of treasure hunters meant that in many places it was impossible to fully reconstruct the joints between archaeological layers and elements of architecture. Despite those difficulties, the campaign saw realisation of the majority of the research objectives.

On the northern internal side of the defensive wall a perpendicular ramp was found. It had probably been constructed when the stone defences of the camp were already in existence. It ran along the east side of the interval tower's wall up to the top of the rampart. Its angle allowed to reconstruct the height of the rampart to ca. 2.20 m on the inside and ca. 2.60 m above the *berma* on the southern side. Later, when the interval tower had been demolished and replaced by a much larger external tower, the ramp was reconstructed with a gentler slope allowing war machines to be pushed inside the tower. On this gentle slope, at the height of ca. 69.50 m a.s.l., a stone and tile surface was located, which represents the *via sagularis* connected with the late Roman phase of defences, an extended defensive wall, and an external tower. Underneath the ramp, a pit was found containing pottery dated to around the mid-1st c. AD along with large amounts of charcoal connected with the construction of the first, earth and timber, phase of the camp.

On the southern external side of the defensive wall, traces of two consecutive ditches were found. A ditch ca. 1.8 m deep and 4.5 m wide functioned since the mid-1st c. AD, during the earth and timber phase of the fortress. In the early 2nd c. AD, it was filled and replaced by a wider and deeper ditch located further to the south. The exact measurements of both ditches are impossible to reconstruct due to the fact that in the late period construction of the massive external tower and the extension of the defensive wall required a substantial reconfiguration of the area. In order to stabilize the earth, the filling of the first ditch was partly removed and replaced with huge stones and boulders. A large part of the archaeological profile in this section rested upon

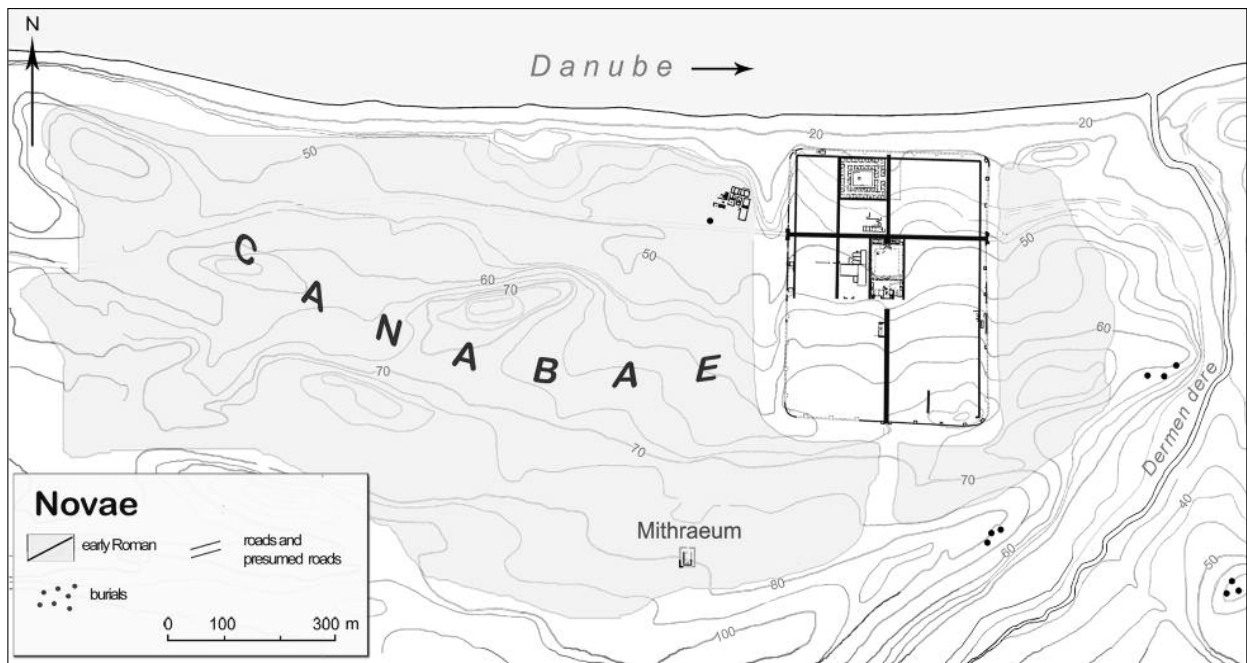

Fig. 1. Novae. The legionary fortress and its surroundings (drawing by A. Tomas).

Ryc. 1. Novae. Twierdza legionowa i jej najbliższe okolice (ryc. A. Tomas).

those stones, making their removal impossible because of the risk of collapsing the trench. At least a part of the stones used to fill the ditch came from graveyards outside the legionary fortress, as attested by three elements of a cornice (from a grave *aedicula*?) found among them together with about 1/4 of a very large grave stela decorated with floral motives and with preserved initial letters of an inscription allowing the deceased to be identified as Titus Aurelius. The stratigraphy points to several construction phases, including the massive late wall extension and the external tower plus their consecutive renovations. Unfortunately, it proved impossible to reconstruct the full size of the late external tower, as its massive eastern wall extended further than the southern edge of the excavation trench, that is more than 7 m from the defensive wall.

Mithraeum in the south-eastern part of the *canabae*

In the summer of 2015, we decided to document remains of a small temple located at a distance of 300 m to the south-west of the fortress (Fig. 1), at the southernmost edge of the *canabae legionis*, where the terrain gently rises to the height of 80 m a.s.l. Non-destructive surveys carried out in 2012 through 2014 and the archaeological material visible on the ground over this large area indicate that the main part of the settlement stretched outside the *porta principalis sinistra* (TOMAS 2012: 158–159). The area of the *canabae* on the western side of the fortress was also marked by K. Škorpil on his drawing published in 1905 (ŠKORPIL 1905: 456, tab. XCIXe). The place was excavated

in 1984 and 1985 by Bulgarian archaeologists, but the architectural remains and the stratigraphy were already severely damaged by the owners of the property. The results of the rescue excavations were published in a series of articles by Violetta Najdenova, who focused more on the cult of Mithras and Sol Augustus than on the archaeological data, and never showed the plan of the building (NAJDENOVA 1990; 1991; 1994; 1998; 1999; 2000; 2005).

According to V. Najdenova, the building had two phases and each had a different hosting deity. During the first phase, possibly at the beginning of the 2nd c. AD, the shrine was built along the E-W axis, and during the second the building changed its axis into N-S. The change, according to Najdenova, took place during the reign of Emperor Aurelian (270–275 AD), perhaps as a result of his visit to the Danubian provinces (NAJDENOVA 2000: 318). The first sanctuary was to be dedicated to Mithras, whilst the second one to Sol Augustus, as a temple of the imperial cult (NAJDENOVA 1994: 227–228; 1999: 120; 2000: 318). The finds described by the excavator included i.a. a fragment of a Mithraic votive plaque, an ovoid stone (*omphalos*), as well as numerous lamps and animal bones, but the most significant was the discovery of a hoard of 108 imperial *denarii* and *antoniniani* in a small clay vessel (NAJDENOVA 1994: 225). Kamen Dimitrov, who examined the hoard, identified the coins as issued by emperors from Vespasianus (69–79) to Gordianus III (238–244), with the latest from AD 241–243, series 4 (DIMITROV 2005). Behind the external wall of the sanctuary, a deep refuse pit was found, containing fragments of pottery and animal bones.

Fig. 2. The Mithraeum at Novae, a view from the north (photo by P. Jaworski).

Ryc. 2. Mitreum w Novae. Widok z północy (fot. P. Jaworski).

In August 2015, the site was found to be heavily wooded and covered with bushes.¹ The remains of the shrine were still visible, although severely damaged. After two weeks of intensive cleaning,² the preserved structure became comprehensible and intelligible again (Fig. 2). As it turned out, only the south-western corner of the substantial external wall was preserved. The northern side was entirely destroyed, but the southern wall and the western banqueting bench were preserved up to the height of ca. 40 cm – and up to 1 m in the south-western corner. Traces of the eastern bench were also visible in the form of sand mixed with white mortar. The walls were made of local sandstone, roughly squared and bonded with sandy earth mixed with mortar and fragments of bricks. The western external wall was severely damaged and preserved in the form of an earthen embankment. Although the walls were rather thin and roughly-built, the shrine was oriented precisely along the N-S axis. An elongated rectangular building had the width of ca. 8 m and the

length of ca. 10 m. The latter, however, is only a minimum estimate, since the northern part was entirely missing (Fig. 3).

Inside the temple, next to its southern wall, solid stone bases were preserved *in situ*. It is noteworthy that the largest base had been put on the ground before the southern interior wall was built. Three altars set up on the bases were discovered in 1984:

- (1) AE 1998, 1127: *Soli Invicto / C(aius) Iul(ius) Domitianus imm(unis) / libr(arius) ex voto*. Dating: AD 201–230 (according to EDH) or the beginning of the 3rd c. (according to AE);
- (2) AE 1998, 1128: *Soli / Aug(usto)*. Dating: AD 271 or 273 (according to Najdenova), AD 201–230 (according to EDH), Severan (according to Tomas);
- (3) AE 1998, 1129: *T(itus) Fl(avius) Sam(mius) Terentianus / praef(ectus) kast(rorum)*. Dating: AD 271 or 273 (according to Najdenova), AD 201–230 (according to EDH), Severan (according to Tomas).

¹ This place was shown to us by P. Donevski, whom we would like to thank.

² Cleaning and preparing the site for archaeological documenta-

tion, as well as the plan, was carried out by E. Jęczmienowski, A. Tomas, and students of the Institute of Archaeology, University of Warsaw.

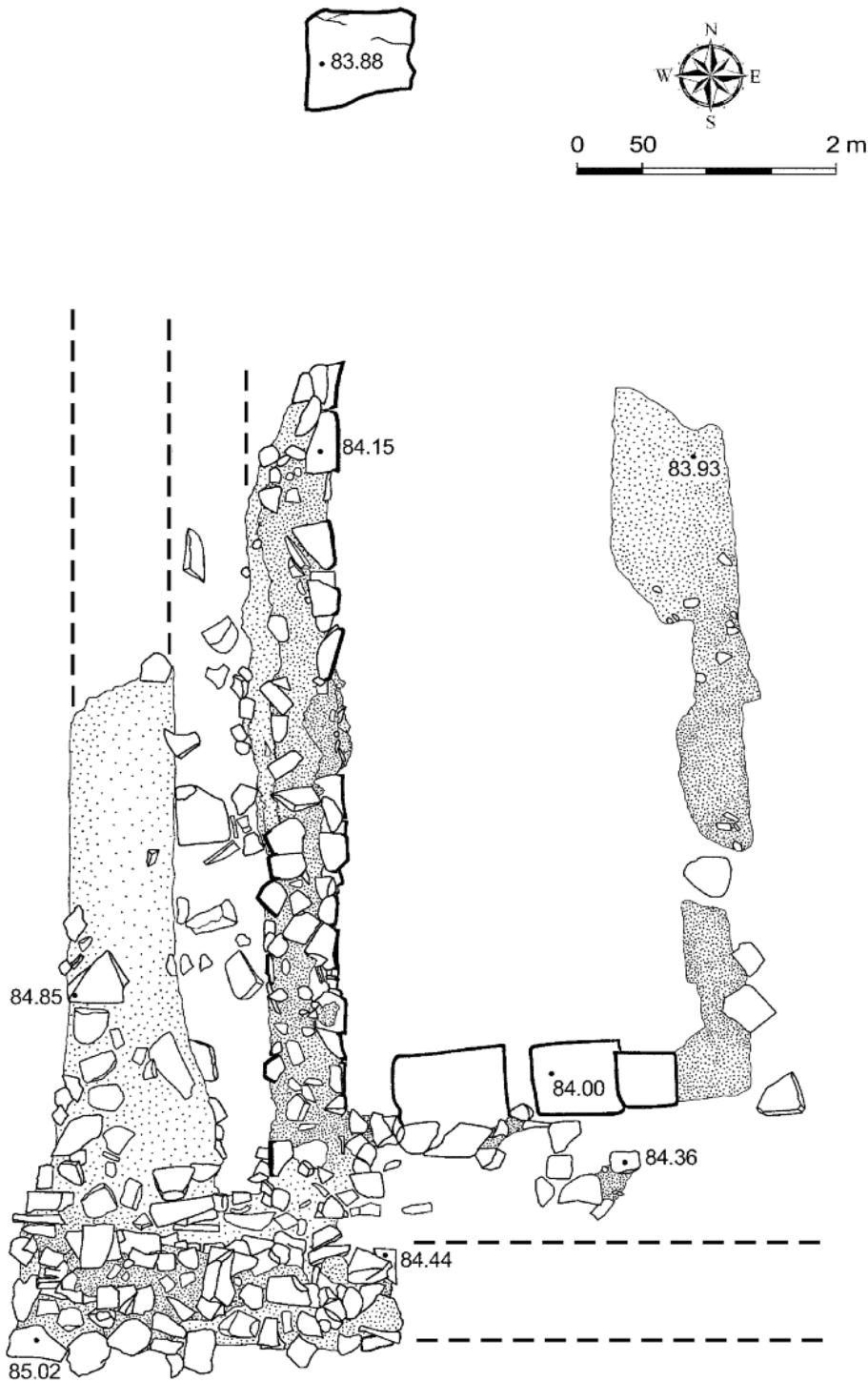

Fig. 3. Novae. The plan of the Mithraeum (drawing by E. Jęczmienowski, A. Tomas).
Ryc. 3. Novae. Plan mitreum (ryc. E. Jęczmienowski, A. Tomas).

Traces of a small vaulted niche in the western interior wall were also visible, with a few bricks bearing the so-called 'boat stamps' (Fig. 4).

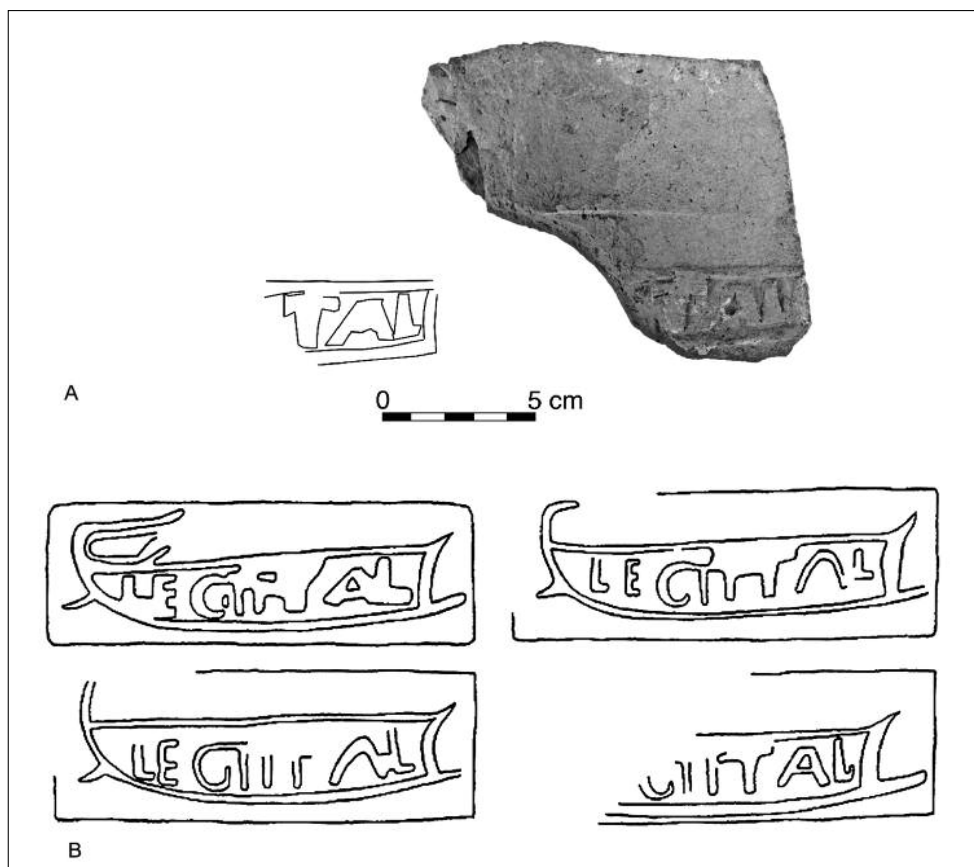
The rediscovery of the site in August 2015 and the reassessment of the previous publications made by Agnieszka Tomas and Martin Lemke (TOMAS, LEMKE 2015) allowed for preparing a plan and drawing new conclusions concerning the chronology and function of the shrine.

The layout of the remains seems to contradict the idea of two successive buildings, since all the discovered components relate to one plan only – an elongated rectangle

with two banqueting benches on both long sides with no traces of a pre-existing building with a perpendicular E-W axis. Such layout and dimensions can be regarded as typical for a Mithraeum (CLAUSS 2000: 42–43). It is quite striking that the Mithraeum was built along the N-S axis, on a terrain which is sloping gently down towards the north. This slope of the land, including the edge of a small escarpment on the south side, could be used by the builders to shape the area so that it looked like a 'grotto', i.e. a dark cave-like room typical for Mithraea. The solid southern external wall must have served as a retaining wall holding back the soil of the

Fig. 4. Bricks with a 'boat stamp'. A – one of the fragmentarily-preserved bricks found in 2015 (photo by P. Jaworski); B – drawings of selected stamps from Novae (after T. SARNOWSKI, J. TRYNKOWSKI 1986, fig. 1).

Ryc. 4. Cegły ze „stemplem okrętowym”. A – jedna z fragmentarycznie zachowanych cegieł znaleziona w roku 2015; B – przerysy wybranych stempli z Novae (wg T. SARNOWSKI, J. TRYNKOWSKI 1986, ryc. 1).

slope. Regrettably, we were not able to localize the large pit mentioned by Najdenova. Nevertheless, the described feature has parallels in other temples of Mithras thus the refuse pit should be identified as a pit with leftovers from ritual banquets (CLAUSS 2000: 116; LENTACKER, ERVYNCK, VAN NEER 2004: 79ff).

Although Novae is famous for one of the earliest Mithraic monuments in the whole Empire (fragment of a dedication to Mithras set up in AD 100: AE 1940, 100 = IGLNov 35 = CIMRM II, 2269), the beginning of the 2nd century cannot be treated as a possible moment when the discussed building was constructed. The bricks bearing 'the boat stamps' used in the niche vault (TOMAS, LEMKE 2015: 240) belong to a recognized group dated to the second half of the 2nd – beginning of the 3rd c. AD (SARNOWSKI 1985: 60–61, group VI, nos. 165–171; SARNOWSKI, TRYNKOWSKI 1986). Several indications, such as the dating of other epigraphic monuments from Novae related to the cult of Mithras and Sol, the analysis of the texts and lettering on the three altars from Novae, as well as the fact that dedications to Sol Augustus are known from as early as the time of Septimius Severus may suggest that the two altars for Sol Augustus were set up most probably at the beginning of the 3rd c. AD (TOMAS, LEMKE 2015: 241–242). The possible moment of the destruction of the shrine seems to be either when the coin hoard was deposited (AD 242) or soon afterwards, in 250/251, when the Goths laid siege to Novae (KOLENDO 2008). One cannot exclude some

activity at the place in the second half of the 3rd c. AD, since V. Najdenova mentioned some terracotta lamps dated to the late Roman period. Anyway, the sanctuary certainly ceased to function after the mid-4th c. AD (TOMAS, LEMKE 2015: 242).

prof. dr hab. Tadeusz Sarnowski
Institute of Archaeology, University of Warsaw
prowinc@hotmail.com

dr hab. Agnieszka Tomas
Institute of Archaeology, University of Warsaw
agnieszka.tomas@uw.edu.pl

mgr Tomasz Dziurdzik
Institute of Archaeology, University of Warsaw
tdziurdzik@wp.pl

mgr Ludmiła A. Kovalevskaja
Institute of Archaeology, Simferopol, Crimea

mgr Emil Jęczmienowski
Institute of Archaeology, University of Warsaw
e.jecz@gmail.com

mgr Piotr Zakrzewski
Institute of Archaeology, University of Warsaw
dhzaki@wp.pl

Abbreviations

AE	L'Année épigraphique.
CIMRM	M. Vermaseren, <i>Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae</i> , Hagrae 1960.
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg.
IGLNov	J. Kolendo, V. Božilova, <i>Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie inférieure)</i> , Bordeaux 1997.

Literature

- CLAUSS M.
2000 *The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries*, Edinburgh.
- DIMITROV K.
2005 *In Memory of Varbinka. Novae and the Barbaric Incursions in 238–251*, "Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies" 15, 79–98.
- DONEVSKI P.
1996 *Some Aspects of Defensive System of the Roman Camp Novae (Moesia inferior) in 1st–IIIrd century*, (in:) P. Petrović (ed.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 201–203.
2015 *A Comparison between Novae and Durostorum in Lower Moesia: Topography, Defensive System and Legal Status*, (in:) L. Vagalinski, N. Sharankov (eds.), *Proceedings of the the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012*, Sofia, 163–168.
- KOLENDO J.
2008 *Novae during the Goth raid of AD 250/1 (Iordanes, Getica 101–103)*, (in:) T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo (eds.), *Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town, I. A Companion to the Study of Novae*, Warszawa, 117–131.
- KOLKÓWNA S.
1966 *Sondaż przy południowym murze obronnym*, (in:) S. Parnicki-Pudelfko et al., *Novae – Sektor Zachodni 1964*, "Archeologia" XVI (1965), 163–168.
- LENTACKER A., ERVYNCK A., VAN NEER W.
2004 *Gastronomy or Religion? The Animal Remains from the Mithraeum at Tienen (Belgium)*, (in:) Sh. Jones O'Day et al. (eds.), *9th ICAZ Conference, Durham 2002, Behaviour Behind Bones*, Oxford, 77–94.
- NAJDENOVA V.
1990 *Le mithraeum récemment découvert à Novae (Mésie Inférieure)*, (in:) *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988*, Mainz, 607–608.
1991 *Les autels mithriaques de la Mésie et de la Thrace*, (in:) R. Étienne, M-Th. Le Dinahet (eds.), *L'Espace sacrifié dans les civilisations méditerranéennes de l'Antiquité: Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon, 4–7 juin 1988*, Publications de la Bibliothèque Salomon-Reinach 5, Paris, 141–145.
1994 *Un sanctuaire syncrétiste de Mithras et de Sol Augustus découvert à Novae (Mésie Inférieure)*, (in:) J. Hinnels (ed.), *Studies in Mithrasism*, Storia delle regioni 9, Roma, 225–228.
1998 *Nouvelle évidence sur le culte de Sol Augustus à Novae (Mésie inférieure)*, (in:) E. Frézouls, H. Jouffroy (eds.), *Les empereurs illyriens. Actes du colloque de Strasbourg (11–13 octobre 1990)*, Strasbourg, 171–178.
1999 *Le culte de Mithras à Novae (Mésie Inférieure)*, (in:) G. von Bülow, A. Milčeva (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov (1.–5. September 1998)*, Sofia, 117–120.
2000 *Nouvelles observations sur le culte de Sol Augustus à Novae*, (in:) *Studia in memoriam Velizari Velkov* [= "Thracia" 13], Sofia, 311–318.
2005 *Certaines observations sur l'organisation et les rites dans le Mithraeum de Novae*, "Novensia" 16, 5–8.
- PARNICKI-PUDEŁKO S.
1990 *The Fortifications in the Western Sector of Novae*, Poznań.
- SARNOWSKI T.
1985 *Die Ziegelstempel aus Novae*, "Archeologia" XXXIV (1983), 17–61.

SARNOWSKI T. ET AL.

- 2014 T. SARNOWSKI, L.A. KOVALEVSKAJA, A. TOMAS, P. ZAKRZEWSKI, T. DZIURDZIK, E. JĘCZMIENOWSKI, *Novae 2013. Legionary Defences and Headquarters Building*, “Światowit” XI (LII)/A (2013), 179–188.
- 2015 T. SARNOWSKI, L.A. KOVALEVSKAJA, A. TOMAS, P. ZAKRZEWSKI, T. DZIURDZIK, E. JĘCZMIENOWSKI, *Novae 2014. Legionary Defences and the Rear Part of the Fortress*, “Światowit” XII (LIII)/A (2014), 185–192.
- 2016 T. SARNOWSKI, A. TOMAS, L.A. KOVALEVSKAJA, P. ZAKRZEWSKI, T. DZIURDZIK, E. JĘCZMIENOWSKI, *Novae – castra, canabae, vicus 2013–2015. Preliminary Report on the Excavations and Prospection Surveys of the University of Warsaw Archaeological Expedition*, “Archeologia” (Warsaw) LXV (2014), 177–203.

SARNOWSKI T., TRYNKOWSKI J.

- 1986 *Legio I Italica – liburna – Danubius*, (in:) Ch. Unz (ed.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III, Vorträge des 13. Internationale Limeskongress, Aalen, 1983*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20, Stuttgart, 536–541.

ŠKORPIL K.

- 1905 *Nekotorye iz dorog vostočnoj Bolgarii*, “Izvestija Russkogo Arheologičeskogo Instituta v Konstantinopole” 10, 443–502.

TOMAS A.

- 2012 *Canabae legionis I Italicae: State of Research on Civil Settlements Accompanying the Legionary Camp in Novae (Lower Moesia) Compared to Relevant Lower Danubian Sites*, “Światowit” IX (L)/A (2011), 155–168.

TOMAS A., LEMKE M.

- 2015 *The Mithraeum at Novae Revisited*, (in:) A. Tomas (ed.), *Ad fines imperii. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, colegiis discipulisque dedicata*, Varsaviae, 227–247.

TADEUSZ SARNOWSKI, AGNIESZKA TOMAS, TOMASZ DZIURDZIK,
LUDMIŁA A. KOVALEVSKAYA, EMIL JĘCZMIENOWSKI, PIOTR ZAKRZEWSKI

PRACE WYKOPALISKOWE W NOVAE W 2015 R. TWIERDZA LEGIONOWA I OSIEDLE PRZYOBOZOWE

Prace wykopaliskowe 2015 roku miały miejsce na południowym boku twierdzy legionowej (wieża 12) i w południowo-zachodniej części przyobozowego osiedla (*canabae*). W warunkach polowych kontynuowane też były prace nad restauracją amfor odkrytych w latach poprzednich w jamach w obrębie budowli komendantury (*principia*).

Na południowym froncie twierdzy zakończona została dokumentacja muru obronnego, późnoflawijskiej lub wczesnotrajańskiej wieży nr 12 w *intervallum*, rowów z czasu istnienia obozu drewniano-ziemnego (okres panowania Nerona i cesarzy dynastii flawijskiej) i kamiennego (Trajan – IV w. n.e.), ziemnej rampy prowadzącej na koronę wału, jednej z jam posłupowych drewnianej wieży wzniesionej za Nerona wraz z najstarszym obozem oraz częściowo późnorzymskiej wieży o planie w kształcie litery U, dobudowanej około połowy IV w. do zewnętrznej strony muru obronnego. Niezależnie od udokumentowanych obserwacji stratygraficznych odnoszących się do sekwencji kolejnych przedsięwzięć budowlanych udało się zmierzyć wysokość pierwotnego wału (około 2.20 i dalej 2.60 m po stronie wewnętrz-

nej i 2.60 m po stronie zewnętrznej), we froncie którego stał później mur obronny, oraz odtworzyć wymiary pierwotnego rowu obronnego (głębokość 1.80 i dalej 4.50 m i szerokość 4.50 m). Godnym uwagi znaleziskiem jest fragment płyty grobowej z imionami Tytusa Aureliusza, który użyto wraz z innymi kamieniami do stabilizacji gruntu zajętego wcześniej przez rów, gdy w IV w. przystępowano do budowy bardzo dużej wieży zewnętrznej. Swym obwodem sięgała ona co najmniej na odległość 7 m od linii muru obronnego.

W roku 2015 roku wykonano prace dokumentacyjne pozostałości niewielkiej świątyni na terenie osiedla przyobozowego (*canabae*) w Novae (Ryc. 1). Świątynia została przypadkowo odkryta w roku 1984, a następnie badana wykopaliskowo przez archeologów bułgarskich, jednak wcześniej została poważnie uszkodzona przez ówczesnych właścicieli działki. Odkrycie zostało opublikowane przez Wioletę Najdenową, która w serii artykułów zaprezentowała znalezione tam ołtarze, fotografie miejsca i dość szczegółowy opis budowli, jednak nie opublikowała jej planu.

Odsłonięte ponownie w sierpniu 2015 roku pozostałości architektoniczne (**Ryc. 2**) pozwoliły na sporządzenie planu świątyni, z której zachował się narożnik południowo-zachodni oraz pozostałości ław wewnętrznych. Budowla, choć zbudowana z tanich i dość niestarannie obrabionych materiałów, t.j. piaskowca i fragmentów cegieł łączonych ziemią zmieszaną z zaprawą, jest świątynią o idealnej orientacji na osi północ-południe (**Ryc. 3**). W zachodniej ławie zachowały się resztki niszy wymurowanej z cegieł opatrzonych tzw. „stemplami okrętowymi” (**Ryc. 4**). Wewnątrz, przy ścianie południowej znajdowały się *in situ* trzy kamiennie bazy, na których pierwotnie stały trzy ołtarze.

Ponowna analiza dotychczasowych publikacji oraz weryfikacja w terenie doprowadziła do nieco odmiennych wniosków dotyczących chronologii oraz funkcji świątyni. Z architektonicznego punktu widzenia świątynię należy traktować jako mitreum, posiadające wszystkie cechy analogicznych budowli, łącznie z elementami towarzyszącymi,

w tym m.in. jamą zawierającą odpadki po ucztach rytualnych czy też kamieniem w kształcie omfalosa.

Omawiana świątynia jest jednofazową budowlą, najprawdopodobniej z okresu panowania Sewerów, na co wskazują m.in. cegły z tzw. „stemplami okrętowymi”, użyte do budowy niszy w ławie zachodniej i datowane na koniec II – pocz. III w. (**Ryc. 4**), treść dedykacji na inskrypcjach oraz wzrost popularności kultu Sol Augustus w okresie panowania Septymianów Sewerów. Koniec jej funkcjonowania należy być może łączyć z czasem ukrycia skarbu odkrytego w latach osiemdziesiątych na 241–243 r. lub ze zniszczeniami z okresu oblężenia Novae przez Gotów w 250/251 r. Niewykluczone, że jakaś aktywność miała miejsce także później, na co wskazują wzmianki Wioletty Najdenowej dotyczące znalezisk późnoantycznych lamp. Z pewnością miejsce to nie funkcjonowało po połowie IV w., kiedy wiele zabytków związanych z kultami pogańskimi z terenu *canabae* zostało wtórnie użytych m.in. do budowy w pobliskim forcie Iatrus.